

FTAXP 16.21.47
DOI

Б. ИСБЕКҰЛЫ

*ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі Тіл саясаты комитеті
Лингвистикалық жұмыс басқармасының бас сарапшысы
(e-mail: b.isbek@sci.gov.kz)*

НОРМАТИВТІК СӨЗДІК ЖАСАУДЫҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ МОДЕЛЬДЕРІ

Андатпа. Мақалада нормативтік сөздік жасаудың халықаралық тәжірибесі мен Қазақстандағы отандық ізденістер терминологиялық жоспарлау, терминография, құқықтық лингвистика және цифрлық терминологиялық ресурстар тұрғысынан талданады. Зерттеудің эмпирикалық негізін 44 мемлекеттің тәжірибесі, Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесіндегі деректер және терминологиялық стандарттау жөніндегі ғылыми әдебиеттер құрады. Негізгі мақсат – нормативтік сөздік әзірлеудің институционалдық үлгілерін жіктеп, Қазақстан жағдайында тиімді қолдануға болатын ғылыми-практикалық тетіктерді ұсыну. Талдау барысында орталықтандырылған модель, стандарттау моделі, заң ішіндегі негізгі ұғым моделі, цифрлық және көптілді модель, аралас және орталықсыздандырылған модель жеке-жеке сипатталды. Нәтижесінде нормативтік сөздік жасау тек сөздердің дұрыс жазылуын тіркеумен шектелмейтіні, ол терминдерді бекіту, дефиниция беру, құқықтық мәтіндегі ұғымдық бірізділікті сақтау, көптілді баламаларды үйлестіру және цифрлық база арқылы тұрақты жаңарту үдерістерін біріктіретін кешенді ғылыми-институционалдық жұмыс екені дәлелденді. Қазақстандық модельдің басты ерекшелігі – нормативтік құқықтық актілердегі негізгі ұғымдарды, Республикалық терминология комиссиясында бекітілген терминдерді және орфографиялық нормаларды бір ортақ платформада ұштастыру қажеттігі. Мақалада нормативтік сөздікті әзірлеуде термин + дефиниция қағидатын, көп сыңарлы терминдерді жеке зерттеу нысаны ретінде қарастыруды, кірме терминдерді қазақ тілінің орфографиялық жүйесіне бейімдеуді, сондай-ақ құқықтық мәтіндердегі орфографиялық және терминологиялық қателерді автоматты тексеру тетігін енгізуді ұсынамыз.

Түйін сөздер: нормативтік сөздік, терминология, терминография, құқықтық лингвистика, стандарттау, көптілділік, цифрлық база, терминологиялық жоспарлау.

Кіріспе

Қазіргі тіл саясаты жағдайында нормативтік сөздік жасау мәселесі тек лексикографиялық міндет емес, мемлекеттік басқару, құқықтық коммуникация, білім, ғылым және цифрлық технологиялар тоғысындағы кешенді ғылыми-

практикалық мәселе ретінде қаралады. Әсіресе нормативтік құқықтық актілер тіліндегі терминдер мен негізгі ұғымдардың бірізділігі мемлекеттік тілдің институционалдық қызметін күшейтудің маңызды шарты. Нормативтік сөздік құқықтық мәтіндерде, ресми құжаттарда және салалық коммуникацияда қолданылатын атаулардың жазылуын, мағынасын, салалық шегін, көптілді баламасын және қолданыс нормасын жүйелейтін құрал болуға тиіс.

Терминология теориясында терминді тек атау ретінде емес, ұғымды білдіретін, арнаулы саладағы білімді ұйымдастыратын тілдік бірлік ретінде қарастыру орныққан. Х.Т.Кабре терминологияны «табиғи тілдегі арнаулы сөздерді» зерттейтін пәнаралық сала деп сипаттай отырып, оның лингвистика, логика, онтология және ақпараттану ғылымдарымен байланысын көрсетеді [1, 44]. Дж. Сейджер де терминологияны терминдерді жинау, сипаттау, өңдеу және ұсынумен байланысты қызмет саласы ретінде анықтайды [2, 13]. Демек, нормативтік сөздік жасауда тілдік форма, ұғымдық мазмұн, салалық білім және ақпараттық өңдеу бірлікте қарастырылуы қажет.

Халықаралық тәжірибе бұл тұжырымды нақтылайды. ISO/TC 37 «Language and terminology» комитетінің қызмет аясы терминология, аударма, ауызша аударма және өзге тілдік қызметтерге қатысты сипаттамаларды, ресурстарды, технологиялар мен қызметтерді стандарттауға бағытталған [3]. Бұл дерек терминологиялық жұмыстың бүгінгі таңда халықаралық стандарттау жүйесінің тұрақты бөлігіне айналғанын көрсетеді. Сондықтан Қазақстанда нормативтік сөздік жасаудың ғылыми негізін қалыптастыру үшін шетелдік модельдерді механикалық көшіру емес, олардың институционалдық логикасын, цифрлық құралдарын және құқықтық мәтінмен байланысын саралау маңызды.

44 мемлекеттің тәжірибесі зерделеніп, жалпы бес модель ұсынамыз: орталықтандырылған модель, стандарттау моделі, заң ішіндегі негізгі ұғым моделі, цифрлық/платформалық модель және аралас модель. Осы жіктеу нормативтік сөздік жасаудың елдер бойынша түрлі институционалдық жолдары бар екенін, бірақ олардың бәрінде ортақ мақсат – терминологиялық бірізділік пен құқықтық нақтылықты қамтамасыз ету екенін көрсетеді.

Мақаланың мақсаты – нормативтік сөздік жасаудың халықаралық модельдерін сипаттау және Қазақстан үшін қолданбалы ұсыныстар әзірлеу. Осы мақсатқа жету үшін мына міндеттер қойылды: біріншіден, терминология мен терминографияға қатысты теориялық негіздерді нақтылау; екіншіден, халықаралық модельдерді институционалдық белгілеріне қарай талдау; үшіншіден, Қазақстандағы нормативтік құқықтық актілер тілінің лингвостатистикалық және терминографиялық мәселелерін бағалау; төртіншіден, нормативтік сөздік жасаудың ғылыми-практикалық қағидаттарын ұсыну.

Зерттеу әдістері мен материалдары

Зерттеу материалы ретінде екі дереккөз пайдаланылды. Бірінші дереккөз

– нормативтік құқықтық актілер мәтіндері бойынша алынған отандық деректер: adilet.kz жүйесіндегі актілердің нысандары, нормативтік құқықтық актілер (бұдан әрі – НҚА) мәтіндерінің көлемі, төл және кірме сөздердің жиілігі, негізгі ұғымдардың құрылымы. Үшінші дереккөз – терминология теориясы, терминологиялық жоспарлау, стандарттау және цифрлық терминография бойынша ғылыми еңбектер мен ресми ақпараттық ресурстар.

Әдістемелік тұрғыдан зерттеуде салыстырмалы-типологиялық, сипаттамалы, лингвостатистикалық және терминографиялық талдау әдістері қолданылды. Салыстырмалы-типологиялық әдіс арқылы елдер тәжірибесі институционалдық модельдерге бөлінді. Сипаттамалы әдіс әр модельдің ерекшелігін ашуға мүмкіндік берді. Лингвостатистикалық әдіс Қазақстандағы нормативтік құқықтық актілер корпусындағы сөз бірліктерінің сандық көрсеткіштерін бағалау үшін пайдаланылды. Терминографиялық әдіс негізгі ұғымдардың құрылымын, бір сыңарлы және көп сыңарлы терминдердің арақатынасын, төл және кірме терминдердің үлесін түсіндіруге бағытталды.

Зерттеудің теориялық негізін терминологияны ұғым, атау және дефиниция байланысында қарастыратын еңбектер құрады. Дж. Сейджер терминологияның ұғымдар, олардың анықтамалары және атаулары арасындағы байланысқа негізделетінін көрсетеді [2, 13]. Х.Т. Кабре терминологияда бір ғана ғылыми көзқарас болмайтынын, оны лингвистикалық, ғылыми-техникалық және қолданушы тұрғысынан қарастыруға болатынын жазады [1, 45]. Бұл қағидалар нормативтік сөздікті тек сөздердің тізімі емес, құқықтық және салалық ұғымдардың жүйеленген базасы ретінде қарастыруға негіз береді.

Талқылау

Халықаралық тәжірибені талдау нормативтік сөздік жасауда кемінде бес институционалдық модель бар екенін көрсетеді. Бірінші модель – орталықтандырылған модель. Бұл үлгіде терминологиялық жұмысты бір уәкілетті орган үйлестіреді, терминдерді бекіту міндетті сипат алады, мемлекеттік бақылау тетігі іске қосылады. Бұл модель Әзербайжан, Қытай, Корея, Франция, Үндістан және Малайзия тәжірибесімен байланыстырылған. Мұндай үлгінің артықшылығы – бірізділік пен міндетті қолдану тәртібінің айқын болуы. Алайда оның тиімділігі уәкілетті органның ғылыми сараптамалық қуатына, салалық мамандармен байланысына және терминдерді қолданысқа енгізу механизмдерінің ашықтығына тәуелді.

Екінші модель – стандарттау моделі. Германия, Ресей, Сингапур, Аустралия, Жаңа Зеландия және Грекия мысалында берілген бұл үлгіде терминдер стандарттар аясында жүйеленеді, әр стандартта «терминдер мен анықтамалар» бөлімі болады, ISO қағидаттары қолданылады. Бұл модель терминологиялық жұмысты техникалық реттеу, салалық стандарттар және халықаралық үйлесімділікпен байланыстырады. Германиядағы DIN жүйесі стандарттау мәдениетінің маңызды мысалы: DIN стандарттары ұлттық,

еуропалық немесе халықаралық деңгейдегі жұмыстар нәтижесі ретінде әзірленеді, жаңа стандарт ұсынуға кез келген тарап қатыса алады [4]. Сондықтан стандарттау моделі ашық сараптама, рәсімделген процедура және термин + дефиниция қағидатын күшейтеді.

Үшінші модель – заң ішіндегі негізгі ұғым моделі. Италия, Мажарстан, Ұлыбритания, Болгария, Словакия, Пәкістан және Ливан тәжірибесімен байланыстырылған бұл үлгіде әр заңда жеке анықтамалар беріледі, «бір ұғым = бір термин» қағидаты маңызды саналады, drafting, яғни заң жазу техникасы шешуші рөл атқарады. Бұл модель құқықтық мәтіннің ішкі дәлдігін қамтамасыз етуге ыңғайлы. Дегенмен бір ұғым әртүрлі заңда түрліше анықталса, салааралық бірізділік бұзылуы мүмкін. Сондықтан мұндай модельді бірыңғай терминологиялық база және заңнамалық анықтамалар реестрімен толықтыру қажет.

Төртінші модель – цифрлық және көптілді модель. Швейцария, Канада, Финляндия және Латвия тәжірибесі орталық терминологиялық базалар, көптілділік және заң әзірлеуде міндетті қолдану белгілерімен сипатталады. Швейцарияның TERMDAT базасы швейцариялық құқық, мемлекеттік басқару және қоғамдық сектор терминологиясын неміс, француз, итальян, романш және ағылшын тілдерінде қамтиды; ол онлайн еркін қолжетімді [5]. Канададағы TERMIUM Plus та әлемдегі ірі терминологиялық дерекқорлардың бірі ретінде ағылшын, француз, испан және португал тілдеріндегі миллиондаған терминдерге, қысқартуларға, анықтамаларға және қолданыс мысалдарына қолжеткізеді [6]. Бұл тәжірибелер нормативтік сөздіктің болашағы қағаз сөздік емес, үнемі жаңарып отыратын көптілді цифрлық платформа екенін дәлелдейді.

Бесінші модель – аралас және орталықсыздандырылған модель. Бельгия, Нидерланд, Украина, Біріккен Араб Әмірліктері, Марокко және Польша тәжірибесінде бірыңғай орган болмауы, салалық немесе аймақтық реттеу, бірнеше институттың қатысуы байқалады. Бұл үлгі көпорталықты тілдік кеңістікке, федеративтік немесе аймақтық ерекшеліктері күшті елдерге тән. Артықшылығы – салалық мамандану мен жергілікті ерекшелікті ескеру; әлсіз тұсы – терминологиялық жарыспалылық пен ресми мәтіндердегі ала-құлалық қаупі. Сондықтан аралас модельде үйлестіру кеңесі, ортақ дерекқор және сараптамалық хаттама қажет.

Институционалдық тәсілдер де біркелкі емес. Бразилия, Эфиопия, Моңғолия академиялық модель ретінде, Израиль мен Испания сараптамалық модель ретінде, Сауд Арабиясы мен Ұлыбритания үкіметтік үйлестіру мысалы ретінде көрсетіледі. Бұл жіктеу терминологиялық жұмыстың тек мемлекеттік орган шешімімен шектелмейтінін, академиялық институттар, сарапшылар қауымдастығы және үкіметтік құрылымдар арасындағы функционалдық бөлініске сүйенетінін танытады. Терминологиялық жоспарлау теориясында да бұл мәселе маңызды: Б.Антиа терминологияны тілдік жоспарлаудың арнайы

бағыты ретінде қарастырып, оны терминологияны басқаруға бағытталған жоспарлау түрімен байланыстырады [7].

Қазақстандық модельді осы халықаралық тәжірибелер аясында қарастырғанда бірнеше ерекшелік байқалады. Қазақстандық модельдің негізгі ұғымы *adilet.kz* жүйесімен байланыстырылып, міндетті және ұсынымдық сипаттардың арақатынасы көрсетіледі. Бұл – Қазақстанда нормативтік сөздік жасау үшін құқықтық мәтіндер корпусын негізгі эмпирикалық база ретінде алу орынды деген сөз. Нормативтік құқықтық актілер тіліндегі ұғымдар нақты құқықтық салалармен, мемлекеттік басқару рәсімдерімен және ресми дефинициялармен тікелей байланысты болғандықтан, нормативтік сөздік құқықтық лингвистика мен терминографияның тоғысқан өнімі болуы керек.

Берілген лингвостатистикалық талдауда НҚА мәтіндерінің көлемі 4 781 807 бірлік деп көрсетіліп, жалпы 61 351 сөз бірлігі анықталған: оның 45 292-сі төл сөз, 16 059-ы кірме сөз. Бұл дерек НҚА тілінде төл лексика басым болғанымен, кірме сөздердің үлесі де елеулі екенін көрсетеді. Нормативтік сөздік жасау барысында кірме терминдерді механикалық түрде алып тастау емес, олардың қазақ тілінің орфографиялық және морфологиялық жүйесіне сай ресімделуін қамтамасыз ету қажет. Қазақ орфографиялық сөздігінің алғысөзінде де әдеби норма ретінде қазақша баламасы пайдаланылатын кейбір шеттілдік нұсқалардың сөздіктен алынғаны, ал кең қолданылатын кірме сөздердің емлесі көрсетілгені айтылады [8].

Орфографиялық талдау нәтижесі де мәселенің өзектілігін айқындайды: 61 351 сөздің тек 6 783-і, яғни 11,1 пайызы ғана Қазақ тілінің орфографиялық сөздігімен сәйкес келген; мәселе ретінде орфографиялық нормалану деңгейінің төмендігі көрсетілген. Р.Сыздық тілдік норманың қалыптануы туралы еңбегінде жазба және ауызша әдеби тілдің лексикалық, грамматикалық, орфографиялық, пунктуациялық, орфоэпиялық және стильдік нормалары біршама орныққанын атап өтеді [9]. Осы пікірді қазіргі НҚА мәтіндерімен салыстырсақ, жалпы әдеби норманың қалыптасуы мен құқықтық мәтіндегі нақты орфографиялық бақылау арасында әлі де алшақтық бар екенін байқаймыз.

Терминографиялық талдау 6 856 негізгі ұғымның 1 263-і ғана Республикалық терминология комиссиясында бекітілген термин екенін көрсетеді. Бұл көрсеткіш нормативтік сөздік жасауда ресми бекітілген терминдер мен заң мәтініндегі қолданыстағы негізгі ұғымдар арасындағы байланысты күшейту қажеттігін дәлелдейді. Егер заңдағы негізгі ұғымдар Республикалық терминологиялық комиссия (бұдан әрі – РТК) бекіткен терминдермен толық сәйкестендірілмесе, ресми құжат тілінде жарыспалылық, дефинициялық айырмашылық және аудармадағы тұрақсыздық көбейеді. Сондықтан нормативтік сөздік РТК бекіткен терминдерді ғана емес, НҚА мәтінінде нақты қолданылған ұғымдарды да қамтуы тиіс.

НҚА-дағы терминдердің құрылымдық сипаты да назар аудартады. 759

ұғым бір сыңарлы, 2 314 ұғым екі сыңарлы, 1 430 ұғым үш сыңарлы, 2 353 ұғым төрт және одан көп сыңарлы екені берілген. Бұл мәлімет қазақ терминологиясындағы ғылыми зерттеулер көбіне бір және екі сыңарлы терминдерге шоғырланып, үш және одан көп сыңарлы құқықтық терминдер назардан тыс қалып келгенін көрсетеді. Ал құқықтық мәтіндерде «айлық жалақының ең төмен мөлшері», «дербес деректер субъектісі», «білім туралы құжаттарды тану» сияқты көп құрамды тіркестер ұғымды дәл белгілеудің негізгі тәсіліне айналған. Сондықтан нормативтік сөздік көп сыңарлы терминдерді де жеке терминографиялық бірлік ретінде тануы қажет.

Кірме және будан терминдер мәселесі де нормативтік сөздік үшін маңызды. Бір сыңарлы термин түрлерінде төл терминдер 48,9 пайыз, кірме терминдер 43,2 пайыз, будан терминдер 7,9 пайыз деп көрсетіледі. Бұл дерек құқықтық және ресми салада төл термин жасау әлеуеті сақталғанымен, кірме лексиканың үлесі жоғары екенін байқатады. Терминологиялық саясаттың міндеті кірме атауларды толық ығыстыру емес, олардың қолданылу шегін, емлесін, дефинициясын және қазақша баламамен қатынасын анықтау. Ә.Қайдар ұсынған қазақ терминологиясына жаңаша көзқарас қағидаттары тәуелсіздік кезеңінде ұлттық терминологияны жүйелеу, бірізділендіру және ғылыми негіздеу міндеттерімен байланысты қарастырылған [10].

Осы тұста нормативтік сөздік пен терминологиялық дерекқордың айырмасын нақтылаған жөн. Қарапайым терминологиялық база терминнің аудармасын, саласын және кейде анықтамасын береді. Нормативтік сөздік одан кеңірек: ол терминнің дұрыс жазылымын, бекітілу мәртебесін, құқықтық дефинициясын, синонимдік/варианттық қатарын, көптілді баламасын, қолданыс мысалын және қажет болса, автоматты тексеру жүйесіне арналған машиналық белгісін қамтуы керек. Бұл – цифрлық/платформалық модельдің Қазақстан жағдайына бейімделген нұсқасы.

Нормативтік сөздік жасауда халықаралық және ұлттық тәжірибені ұштастырудың басты шарты – «термин + дефиниция + дереккөз + мәртебе» қағидаты. Терминнің атауы ғана берілсе, ол нормативтік күшке ие бола алмайды; дефинициясы берілмесе, құқықтық мәтіндегі ұғымдық шекарасы айқындалмайды; дереккөзі көрсетілмесе, қолданыстың ресмилігі дәлелденбейді; мәртебесі көрсетілмесе, оның міндетті немесе ұсынымдық сипаты белгісіз қалады. Сондықтан нормативтік сөздік мақаласының ең төменгі құрылымы: термин, сала, дефиниция, ресми дереккөз, бекітілу мәртебесі, варианттары, орысша және ағылшынша баламалары, қолданыс мысалы, ескертпе, цифрлық идентификатор болуы тиіс.

Қазақстандық нормативтік сөздік үшін сапаны қамтамасыз етудің бірнеше өлшемі белгіленуі қажет: ғылыми дәлдік, құқықтық сәйкестік, орфографиялық дұрыстық, салалық сараптамадан өту, көптілді баламалардың үйлесімділігі және техникалық жаңартылу мүмкіндігі. Осы өлшемдер сақталғанда ғана сөздік қағаз жүзіндегі жинақ емес, мемлекеттік тілдегі

құқықтық коммуникацияны тұрақтандыратын динамикалық ресурсқа айналады. Бұл ретте автоматтандыру жұмысы сарапшы шешімін алмастырмайды; керісінше, қайталанатын қателерді табуға, варианттарды салыстыруға және терминдердің қолданыс жиілігін бақылауға көмектеседі.

Цифрлық платформаға негізделген нормативтік сөздік пайдаланушы топтарын да ескеруі керек. Бірінші топ – заң жобасын әзірлеушілер; олар үшін терминнің бекітілген нұсқасы мен құқықтық дефинициясы маңызды. Екінші топ – аудармашылар мен редакторлар; олар үшін көптілді балама, емле, тіркесімділік және қолданыс үлгісі қажет. Үшінші топ – ғалымдар мен оқытушылар; олар үшін терминнің құрылымы, шығу тегі, салалық жүйедегі орны маңызды. Төртінші топ – жалпы пайдаланушылар; олар үшін қысқа түсіндірме мен дұрыс жазылым жеткілікті. Сондықтан бір дерекқор бірнеше интерфейс арқылы ұсынылуы мүмкін.

Нормативтік сөздік жасаудың тағы бір маңызды қыры – сөздік мақаласының заң мәтінімен кері байланысы. Егер сөздік тек бекітілген терминдер тізімі түрінде қалса, ол заң жобалау тәжірибесіне толық ықпал ете алмайды. Ал әр термин нақты баптағы дефинициямен, заңның қабылданған күнімен, өзгерістер тарихымен және қолданыстағы мәртебесімен байланыстырылса, нормативтік сөздік заң шығарушыға да, аудармашыға да, редакторға да, салалық сарапшыға да ортақ анықтамалық құрал болады. Бұл тәсіл құқықтық мәтіндегі бір терминнің әртүрлі актілерде әркелкі қолданылуын азайтады.

Осыған байланысты нормативтік сөздікті әзірлеу кезінде деректердің ашықтығы мен тексерілуі маңызды. Әрбір термин мақаласында пайдаланылған заңдық дереккөз, бекітілген терминологиялық шешім және орфографиялық негіз нақты көрсетілсе, пайдаланушы сөздік нормасының қайдан алынғанын көре алады. Бұл ғылыми сенімділікті де, ресми қолданыстағы жауапкершілікті де арттырады. Сонымен бірге бұл тәсіл терминологиялық шешімдердің сабақтастығын сақтап, кейінгі редакциялық өзгерістерді дәл бақылауға мүмкіндік береді. Бұл басқару мәдениетіне де оң ықпал етеді, айқын.

Нәтижелер

Зерттеу нәтижесінде нормативтік сөздік жасаудың халықаралық тәжірибесін бес негізгі модельге бөлуге болатыны анықталды: 1) орталықтандырылған модель; 2) стандарттау моделі; 3) заң ішіндегі негізгі ұғым моделі; 4) цифрлық және көптілді модель; 5) аралас және орталықсыздандырылған модель. Бұл модельдер бірін-бірі жоққа шығармайды, керісінше Қазақстан жағдайында аралас қолданылуы мүмкін. Мәселен, терминдерді бекіту мен ресми мәртебесін анықтауда орталықтандырылған модель қажет; термин + дефиниция жүйесін қалыптастыруда стандарттау моделі тиімді; НҚА мәтініндегі ұғымдарды жинақтауда заң ішіндегі негізгі ұғым моделі маңызды; көптілді баламаларды ұсынуда цифрлық модель шешуші рөл атқарады.

Қазақстан үшін ең қолайлы бағыт – құқықтық мәтіндер корпусына негізделген, РТК бекіткен терминдермен байланыстырылған және көптілді цифрлық платформа арқылы ұсынылатын аралас модель. Бұл модельде *adilet.kz* жүйесіндегі негізгі ұғымдар нормативтік сөздіктің эмпирикалық базасы ретінде алынып, *emle.kz* және терминологиялық комиссия материалдары арқылы орфографиялық әрі терминологиялық нормамен салыстырылуы керек. Мұндай тәсіл құқықтық мәтін тіліндегі нақты қолданысты да, әдеби тіл нормасын да, ресми бекітілген терминологиялық шешімді де бір жүйеге біріктіреді.

Лингвостатистикалық деректер НҚА мәтіндерінде орфографиялық және терминологиялық нормалаудың автоматтандырылған жүйесін енгізу қажеттігін көрсетті. 61 351 сөз бірлігінің тек 11,1 пайызы орфографиялық сөздікпен сәйкес келуі құқықтық мәтіндерде емле тексеру, кірме сөздерді бейімдеу, варианттарды анықтау және көп сыңарлы терминдерді тану алгоритмдерін жетілдіруді талап етеді. Бұл бағытта жасанды интеллект пен корпус лингвистикасы құралдарын қолдануға болады, бірақ олар ғылыми сараптама мен ресми норманың орнын алмастырмай, көмекші бақылау құралы ретінде қызмет етуі тиіс.

Терминографиялық тұрғыдан ең маңызды нәтиже – көп сыңарлы терминдерді нормативтік сөздіктің толыққанды бірлігі ретінде тану қажеттігі. НҚА мәтіндерінде үш және одан көп сыңарлы терминдер саны жоғары. Сондықтан дәстүрлі әліпбилік сөздік үлгісі жеткіліксіз; ұғымдық байланыстарды көрсететін тақырыптық, салалық және иерархиялық құрылым қажет. Термин мақалаларына ішкі сілтемелер, ұқсас ұғымдар, жоғары және төменгі ұғымдар, қолданылу саласы және құқықтық дереккөз енгізілуі тиіс.

Нормативтік сөздік әзірлеудің ұсынылатын кезеңдері: 1) НҚА мәтіндерінен негізгі ұғымдарды автоматты және сараптамалық жолмен шығару; 2) әр ұғымды РТК бекіткен терминдермен, орфографиялық сөздікпен және қолданыстағы заң дефиницияларымен салыстыру; 3) варианттарды, кірме және будан тұлғаларды белгілеу; 4) термин мақаласын термин + дефиниция + дереккөз + мәртебе үлгісімен дайындау; 5) көптілді баламаларды тексеру; 6) қоғамдық және салалық сараптамадан өткізу; 7) цифрлық платформада жариялау және тұрақты жаңарту; 8) құқықтық мәтіндерді автоматты тексеру жүйесіне қосу.

Қорытынды

Нормативтік сөздік жасау – мемлекеттік тілдің құқықтық, ғылыми және әкімшілік қызметін күшейтетін стратегиялық бағыт. Халықаралық тәжірибе бұл жұмыстың табысты болуы үшін бір ғана сөздік жасау жеткіліксіз екенін көрсетеді: уәкілетті үйлестіру, стандарттау рәсімі, заң мәтініндегі дефинициялар, көптілді цифрлық база және салалық сараптама бір жүйеде іске асуы тиіс. Сондықтан Қазақстанда нормативтік сөздік жасау орталықтандырылған басқару мен цифрлық-платформалық шешімді біріктірген аралас модельге сүйенгені тиімді.

Қазақстандық материалдар НҚА мәтіндеріндегі негізгі ұғымдардың ауқымды екенін, кірме сөздердің үлесі елеулі екенін, орфографиялық нормалану деңгейін көтеру қажеттігін және көп сыңарлы терминдердің арнайы зерттеу нысанына айналуы керектігін көрсетті. Нормативтік сөздік құқықтық мәтіндердегі әр терминнің дұрыс жазылымын ғана емес, дефинициясын, дереккөзін, ресми мәртебесін, варианттарын және көптілді баламаларын көрсетуге тиіс. Сонда ғана ол заң тілінің сапасын арттыратын, терминологиялық бірізділікті қамтамасыз ететін және цифрлық мемлекеттік басқару жүйесіне қызмет ететін нақты құралға айналады.

Алдағы уақытта нормативтік сөздік жасау жобасы үш бағытта дамытылуы қажет. Біріншісі – ғылыми бағыт: көп сыңарлы құқықтық терминдерді, кірме және будан терминдерді, НҚА мәтіндеріндегі варианттылықты кешенді зерттеу. Екіншісі – институционалдық бағыт: терминдерді әзірлеу, бекіту және қолданысқа енгізу үдерістерін үйлестіретін қағиданы жетілдіру. Үшіншісі – технологиялық бағыт: НҚА мәтіндерін орфографиялық және терминологиялық тұрғыдан автоматты тексеретін, нормативтік сөздікпен байланыстырылған цифрлық платформа әзірлеу. Бұл үш бағыт өзара байланысқанда ғана нормативтік сөздік ұлттық тіл саясатының пәрменді құралы бола алады.

Әдебиеттер

1. Cabré, M.T. Terminology: Theory, Methods and Applications. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 1999. – 248 p.
2. Sager, J.C. A Practical Course in Terminology Processing. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 1990. – 254 p.
3. ISO/TC 37. Language and terminology. International Organization for Standardization. URL: <https://www.iso.org/committee/48104.html>
4. DIN Standards. Deutsches Institut für Normung. URL: <https://www.din.de/en/about-standards/din-standards>
5. TERMDAT – The Federal Administration's terminology database. Swiss Federal Chancellery. URL: <https://www.bk.admin.ch/en/termdat-the-federal-administrations-terminology-database>
6. TERMIUM Plus®. Government of Canada terminology and linguistic data bank. URL: <https://www.btb.termiumplus.gc.ca/tpv2alpha/alpha-eng.html?lang=eng>
7. Antia, B.E. Terminology and Language Planning: An Alternative Framework of Practice and Discourse. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 2000. – 264 p.
8. Орфографиялық сөздік / Құраст. Р. Сыздық, К. Хұсайын. Алматы: Арыс, 2007. – 480 б.
9. Сыздық, Р. Тілдік норма және оның қалыптануы (кодификациясы). Алматы: Ел-шежіре, 2014. – 292 б.
10. Қайдар, Ә. Қазақ терминологиясына жаңаша көзқарас. Алматы: Рауан, 1993. – 43 б.

Б. ИИСБЕКУЛЫ

Главный эксперт Управления лингвистической работы Комитета языковой политики Министерства науки и высшего образования РК

МЕЖДУНАРОДНЫЕ МОДЕЛИ СОЗДАНИЯ НОРМАТИВНОГО СЛОВАРЯ

Аннотация. В статье анализируются международный опыт составления нормативных словарей и отечественные исследования в Казахстане с позиций терминологического планирования, терминографии, юридической лингвистики и цифровых терминологических ресурсов. Эмпирическую базу исследования составили опыт 44 государств, данные информационно-правовой системы нормативных правовых актов Республики Казахстан, а также научная литература по вопросам терминологической стандартизации. Основная цель исследования – классифицировать институциональные модели разработки нормативного словаря и предложить научно-практические механизмы, которые могут быть эффективно применены в условиях Казахстана. В ходе анализа отдельно охарактеризованы централизованная модель, модель стандартизации, модель ключевых понятий внутри закона, цифровая и многоязычная модель, а также смешанная и децентрализованная модель. В результате доказано, что составление нормативного словаря не ограничивается фиксацией правильного написания слов, а представляет собой комплексную научно-институциональную работу, объединяющую процессы утверждения терминов, формулирования дефиниций, обеспечения понятийной согласованности в правовом тексте, координации многоязычных эквивалентов и регулярного обновления через цифровую базу. Главная особенность казахстанской модели заключается в необходимости объединения в единой платформе ключевых понятий, содержащихся в нормативных правовых актах, терминов, утвержденных Республиканской терминологической комиссией, и орфографических норм. В статье предлагается при разработке нормативного словаря применять принцип «термин + дефиниция», рассматривать многокомпонентные термины как самостоятельный объект исследования, адаптировать заимствованные термины к орфографической системе казахского языка, а также внедрить механизм автоматической проверки орфографических и терминологических ошибок в правовых текстах.

Ключевые слова: нормативный словарь, терминология, терминография, юридическая лингвистика, стандартизация, многоязычие, цифровая база, терминологическое планирование.

B. IISBEKULY

*Chief Expert of the Department of Linguistic Work of the Language Policy
Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of
Kazakhstan*

INTERNATIONAL MODELS FOR DEVELOPING A NORMATIVE DICTIONARY

Abstract. The article analyzes international experience in compiling normative dictionaries and domestic research in Kazakhstan from the perspectives of terminology planning, terminography, legal linguistics, and digital terminological resources. The empirical basis of the study consists of the experience of 44 countries, data from the information and legal system of normative legal acts of the Republic of Kazakhstan, and scholarly literature on terminological standardization. The main aim of the study is to classify institutional models for developing a normative dictionary and to propose scientific and practical mechanisms that can be effectively applied in the context of Kazakhstan. The analysis separately describes the centralized model, the standardization model, the model of key concepts within legislation, the digital and multilingual model, and the mixed and decentralized model. As a result, it is demonstrated that compiling a normative dictionary is not limited to recording the correct spelling of words; rather, it is a comprehensive scientific and institutional process that integrates the approval of terms, the formulation of definitions, the maintenance of conceptual consistency in legal texts, the coordination of multilingual equivalents, and regular updating through a digital database. The main feature of the Kazakhstani model is the need to integrate key concepts contained in normative legal acts, terms approved by the Republican Terminology Commission, and orthographic norms into a single platform. The article proposes applying the “term + definition” principle in the development of a normative dictionary, considering multi-component terms as an independent object of study, adapting borrowed terms to the orthographic system of the Kazakh language, and introducing a mechanism for the automatic detection of orthographic and terminological errors in legal texts.

Keywords: normative dictionary, terminology, terminography, legal linguistics, standardization, multilingualism, digital database, terminology planning.

Авторлар туралы мәлімет

Иисбекулы Берікхан – PhD, ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі Тіл саясаты комитеті Лингвистикалық жұмыстар басқармасының бас сарапшысы, Астана, Қазақстан.

Иисбекулы Берікхан – PhD, главный эксперт Управления лингвистической работы Комитета языковой политики Министерства науки и высшего образования РК, Астана, Казахстан.

Isbekuly Berikhan –PhD, Chief Expert Department of Linguistic Work Committee of Language Policy Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan.

REFERENCES

1. Cabré, M.T. Terminology: Theory, Methods and Applications. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 1999. 248 p.
2. Sager, J.C. A Practical Course in Terminology Processing. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 1990. 254 p.
3. ISO/TC 37. Language and terminology. International Organization for Standardization. URL: <https://www.iso.org/committee/48104.html>
4. DIN Standards. Deutsches Institut für Normung. URL: <https://www.din.de/en/about-standards/din-standards>
5. TERMDAT – The Federal Administration's terminology database. Swiss Federal Chancellery. URL: <https://www.bk.admin.ch/en/termdat-the-federal-administrations-terminology-database>
6. TERMIUM Plus®. Government of Canada terminology and linguistic data bank. URL: <https://www.btb.termiuplus.gc.ca/tpv2alpha/alpha-eng.html?lang=eng>
7. Antia, B.E. Terminology and Language Planning: An Alternative Framework of Practice and Discourse. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 2000. 264 p.
8. Orfografiyalıq sozdık / Comp. R. Syzdyq, K. Khusaiyn. Almaty: Arys, 2007. 480 p. [in Kazakh].
9. Syzdyq, R. Tildik norma zhane onyn qalyptanuy (kodifikatsiyasy). Almaty: El-shezhire, 2014. 292 p. [in Kazakh].
10. Qaidar, A. Qazaq terminologiyasyna zhanasha kozqaras. Almaty: Rauan, 1993. 43 p. [in Kazakh].